

Tanulmány

Barna Ferenc

Égi istenek, földi célok*

Az istenek megjelenése és szerepe a római érempropagandában a katonacsászárok korának¹ második felében – a sisciai verde első évtizedeiben megfigyelhető jellegzetességek²

Abstract

The figures represented on the reverse sides of the Roman coins can tell a lot about the traditions of the Roman coinage, the everyday need of the imperial propaganda, as well as the cultural and religious aspects of those territories where they were used.

In my article I focus on the latter phenomenon and on the first decades of the Siscian mint (262-285). I concentrate on the representation of some gods, namely Iuppiter Mars, Hercules, Dea Roma, Sol.

Keywords: coins, Siscia, between Gallienus and Carinus, Iuppiter, Mars, Hercules, Dea Roma, Sol.

* A publikáció elkészítését a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0024 számú projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

¹ A 'katonacsászárok kora' megnevezéssel a Severus Alexander halála és Diocletianus trónra lépése/Carinus halála, vagyis a Severus-dinasztia bukása és a tetrarchia korának kezdete közötti mintegy fél évszázadot (235-284/285) jelölöm, mely korszakról jó áttekintést ad: Johne 2008a – a műben található egy összegzés a periódus megnevezésével és időbeli körülhatárolásával kapcsolatban, valamint a kutatástörténetről is: Gerhardt 2008: 125-157.

Jelen dolgozatban azonban nem kívánok a periódus egészével foglalkozni, hanem csupán a korszak második feléről, a sisciai verde megalapítását (Kr. u. 262 – ld. a 30. lábjegyzetet) követő évtizedekről szeretnék szót ejteni. A vizsgált időintervallum kijelöléséről és annak okairól bővebben ld. az 1. 3. 2. fejezetet.

² A tanulmány a 'Vallási kultúra és életmód a Kárpát-medencében' című konferencia keretében (a 'Népi vallásosság a Kárpát-medencében' konferenciasorozat 9. tudományos tanácskozásán), 2011. október 7.-én, Alsóbodokon elhangzott előadásom átdolgozott és jelentősen bővített változata. A tanulmány szövegének egy része (csekélyebb jegyzetanyaggal és képmelléklettel) remélhetően a konferencia tervezett kötetében is napvilágot fog majd látni.

1 Bevezetés

1.1 Az istenek szerepe az érempropagandában

A római császárkor birodalmi éremverését³ vizsgálva azonnal az érdeklődő szemébe tűnik, hogy a veretek hátlapjain megjelenő témák, ábrázolások között milyen fontos szerepet töltenek be a szakralitás területéhez, a római (állami-birodalmi⁴) vallásossághoz kapcsolódó elemek, s ezek között is leginkább az istenalakok.⁵ A tendencia természetesen nem a császárkorban kezdődött, hanem már a római pénzhasználat kezdetétől megfogható,⁶ azonban a császári Rómában is töretlenül – sőt, talán még a korábbinál is nagyobb méretekben – érvényesült.

Az érméken megjelenő ábrázolások kiválasztása természetesen nagyon is tudatosan történt, az uralkodói propaganda, a császár alattvalói felé irányuló kommunikációjának az egyik legfontosabb részét képezte. Így az egyes isteneknek a vereteken való megjelenése egy jól átgondolt, következetes rendszert tükröz: a fő hangsúlyt rendszerint a tradicionális római vallás

³ A témával kapcsolatban mindenekelőtt pár általános megállapítást célszerű tenni. Így ki kell azt emelni, hogy a pénz, a nap mint nap tömegek által rendszeresen használt érmék az ókori Rómában a császári propagandát, az uralkodónak az alattvalók felé irányuló kommunikációját illetően az egyik legfontosabb, gyors és hatékony közvetítő közeget jelentették – annál is inkább, mivel a római érméknek nem a (mai értelemben) standardizált ábrázolás és külalak adta az érvényesség biztosítékát. Vagyis az ábrázolások nem voltak állandóak, hanem időben gyorsan változhattak, s akár egyszerre több, különféle ábrával ellátott veretfajtát is gyárthattak – azaz az érmék (azok hátlapjai) igen alkalmasak voltak az aktuális császári üzenetek és jelszavak propagálására, miközben az előlapokon megjelenő császári arckép és titulátúra az uralkodó személyét hirdette az alattvalóknak.

⁴ Ebben a vallásosságban természetesen Róma hagyományos, „ösi” isteneinek (Iuppiter, Iuno, Mars, Minerva, stb. – a továbbiakért ld. a 7. lábjegyzetet) jutott a legfontosabb szerep, rajtuk kívül azonban a császárkor folyamán más istenek is megjelentek. Így pl. Isis (a korszak éremverésében lásd pl. RIC V/1 Claudius Gothicus 217, 218) vagy Serapis (RIC V/1 Gallienus (egyedül uralkodva) 19, 600, RIC V/1 Claudius Gothicus 201, RIC V/2 Postumus 282, 329). Továbbá feltűntek lokális, egy-egy adott területhez, kultuszközpontozhoz kötődő, de római módra értelmezett helyi istenek is. Erre példaként említhetők Herculesnek a Rajna-vidéken tisztelt megnyilvánulási formái, *Hercules Deuonienensis* és *Hercules Magusanus* Postumus galliai ellencsászár esetében (*Hercules Deuonienensis*: RIC V/2 Postumus 20-22, 64-66, 98, 130-134, ill. *Herules Magusanus*: RIC V/2 Postumus 68, 139, 140; mindkettőről lásd bővebben: König 1981: 118-121). Igaz, akár a keleti gyökerű istenségekről, akár a római módra értelmezett helyi istenekről is legyen szó, ezek alapvetően nem jelentettek a római vallástól elkülönülő, önálló tényezőt. A legtöbb, az éremverésben megjelenő keleti gyökerű isten (így pl. *Magna Mater*, *Isis*, *Serapis* – az Elagabalus által propagált *Deus Sol Elagabal* ebből a szempontból természetesen kivételt jelent) ugyanis már hosszú évszázadok óta a birodalmi vallásosság részét képezte, s a kortársak nem idegen kultuszokként, hanem a római vallás régi, szerves alkotóelemeiként tekintettek rájuk (erről bővebben: Schuol 2008: 934, ill. Alföldy 1989, 366-368). De ugyanígy otthonra találtak a római pantheonban azok a helyi istenségek is, melyek tisztelete az *interpretatio Romana* eredményeképpen immár a birodalmi vallásosságba illeszkedve, római elnevezések alatt, római szokások szerint (így feliratokban, kultuszszobrokban számunkra is kézzelfogható módon manifesztálódva) zajlott. – Mindezen istenek mellett különböző perszónifikációkkal is találkozhatunk (ld. a későbbiekben).

⁵ Mellettük azonban a vallási élet tematikájához kapcsolhatóak a sokszor feltűnő áldozati jelenetek (az uralkodó által bemutatott áldozat ábrázolása: RIC V/1 Valerianus 284, RIC V/1 Gallienus társuralkodóként 118, 123, 124, 446, 447, RIC V/1 Aurelianus 319-322), valamint a különböző szertartási kellékek megjelenítése is (pl. RIC V/1 Valerianus 246 – további példákat ld. a 13. lábjegyzetben).

⁶ Így a legkorábbi, rómaiak számára vert (de még dél-itáliai görög mesterek által előállított) érméken ugyanúgy megjelennek az istenvilág alakjai (pl. Mars, Apollo vagy éppen Dea Roma), mint az *aes grave* súlyos bronzöntvényein (Ianus, Mercurius, etc.) – minderről bővebben: Kent-Owerbeck-Stylow 1973: 11-16.

legfőbb, „birodalom-fenntartó” istenei kapják, az *imperium* égi patrónusai,⁷ mellettük pedig a császár pozitív tulajdonságait, uralkodói erényeit hirdető perszonifikációk. Ezek a konstans tényezők alkotják az érempropaganda fő vázát, keretét – így az egyrészt Róma isteneinek hatalmát hirdeti és az istenek védelme alatt álló birodalom állandóságát, másrészt pedig az ezen birodalom élén álló császár kiválóságát és sikereit. Emellett persze más szempontok, hatások is érvényesültek a propagandában: így ismételten kiemelkedő szerepet kaptak az egyes uralkodók által különösen kedvelt, preferált istenségek⁸ – álljon e császári támogatás mögött akár őszinte, személyes hit, akár jól átgondolt politikai számítás; de mindemellett az érempropaganda istenalakjai az uralkodó aktuálpolitikai üzeneteit is kifejezték.⁹

Az egyes istenalakoknak az érempropagandában való megjelenése, ill. ottani szerepe és funkciója így számos tényezőtől függött: így az adott isten római pantheonban betöltött szerepétől, az alattvalók felé közvetíteni szándékolt uralkodói üzenettől, a császár egyéni szimpátiájától, az érempropaganda tradícióitól¹⁰ – s nem utolsó sorban attól az igénytől is, hogy azok, akikhez eljut az adott veret, vagyis a propaganda címzettjei, értsék a közvetíteni kívánt üzeneteket.¹¹ Az érempropaganda vizsgálatához mindezen szempontokat figyelembe kell venni.

1.2 Propaganda és vallás

Különösen szembevetendő a vallási élethez – s elsősorban a római vallás tradicionális eszköztárához – kapcsolódó elemek nagy száma a jelen dolgozat által vizsgált évtizedekben:¹² az istenalakok és egyéb, a szakralitás szférájához tartozó ábrázolások¹³ ekkor kiváltképpen nagy

⁷ Mindenekelőtt Iuppiter, valamint felesége, Iuno, de mellettük általában kiemelkedő szerepet élvez a római nép mitikus ösatyja, Mars is (amiben persze utóbbi hadisten volta is nagymértékben közrejátszik), illetve ismételten megjelenik a *gens Romana* másik isteni őse, Venus is.

⁸ Erre az első példát a császárkorban mindjárt maga Augustus szolgáltatta, aki személyes védőisteneként különleges tiszteletben részesítette s propagálta Apollót, de hasonló jelenséget figyelhetünk meg például Domitianus esetében is Minerva kapcsán. A későbbiekben Commodus uralkodása alatt pedig *Hercules* kapott kiemelt szerepet, ill. – immár a római hagyományoktól erőteljesen elszakadva – Elagabalus esetében az emesai napisten, Elagabal – utóbbiról részletesen lásd: Berrens 2004: 51-57.

⁹ A győzelem istennője, Victoria például a császár katonai sikereit hirdette – sokszor igen közvetlen és kézzelfogható módon, ugyanis az istennő megnevezéséhez a köriratban gyakran hozzákapcsoltak egy, az uralkodó által legyőzött ellenfélre utaló melléknevet. Így pl. a VICTORIA PARTHICA körirat (RIC V/1 Valerianus 291) a perzsák, míg a VICTORIA GOTHICA típus (RIC V/1 Claudius Gothicus 251, 252) a gótok feletti győzelmet propagálta.

¹⁰ Az érempropagandának is megvoltak ugyanis a maga szokásos, bevett formái és elemei, melyek évszázados tradícióik révén már pusztán megjelenésükkel is az állandóságot, a hagyományok megőrzését, a császári elődökhöz való kapcsolódást sugallták – a sikeres császári elődöktől való származás, a rájuk való hivatkozás pedig az uralkodói legitimitáció egyik fontos elemét képezte (erről lásd: John 2008b: 600. és 621). A kérdésről pedig, hogy a vereteken megjelenő uralkodói propagandát mennyiben határozták meg az éremverés hagyományai, s mennyiben az adott uralkodó által aktuálisan követett célok, az éppen hirdetni kívánt üzenetek, bővebben lásd: Körner 2002: 99-100.

¹¹ Ebből a szempontból persze a különböző fémekből készült, eltérő értékű és darabszámú, más-más helyen és alkalomból készített veretek eltérő célcsoportra számíthattak. Erről (ill. a felmerülő kételyekről) lásd: Wolters 2003: 189-191.

¹² Alföldy 1989: 354-355 – Alföldy itt Redő Ferenc számításaira hivatkozva (Redő 1973, 52, ill. 152) a Claudius Gothicus éremverésében megjelenő jelszavak és ábrázolások 40%-át köti a vallási tematikához, Aurelianus alatt a veretek 72%-át, Probus esetében pedig 60%-át.

¹³ Így pl. az áldozati jelenetek (Alföldy 1989: 354). Emellett szertartási kellékek is feltűnnek az ábrázolásokon (pl. a galliai usurpatio élén álló Tetricusnak fia, az ifjabb Tetricus nevében készített veretei közül: RIC V/2 Tetricus 254-259), melyek megjelenítése szintén nagy hagyományokkal rendelkezik a római éremverésben.

hangsúlyt kaptak az uralkodói érempropagandában. E tendencia azonban nem csupán erre a rövid periódusra igaz, hanem lényegében az egész Kr. u. 3. sz.-ot¹⁴ tekintve érvényes. Kezdeti már a Severusok korára datálhatóak,¹⁵ s a későbbi évtizedekben is töretlenül érvényesült,¹⁶ csúcspontját pedig a *tetrarchia* korában, a magukat *Iovius* és *Herculius* megnevezéssel illető Diocletianus és Maximianus uralkodása alatt érte el.¹⁷ Míg a régebbi kutatás a korszakra sokszor a tradicionális római vallás hanyatlásának és a különböző keleti, ill. szinkretisztikus kultuszok elterjedésének időszakaként tekintett,¹⁸ más vélemények szerint éppen a római vallás tradícióinak továbbélése és erőteljes érvényesülése jellemző a századra. Így pl. Alföldy Géza a kor uralkodói valláspolitikájában az *imperium Romanumot* védő istenek támogatásának megtartására és visszaszerzésére irányuló törekvéseket hangsúlyozza,¹⁹ s a birodalom lakosságának vallásosságát illetően is ennek hagyományos formáit, a Róma régi isteneibe vetett hit szerepét emeli ki.²⁰ Stephan Berrens pedig a Sol tisztelete kapcsán mutatja be a kultusz római hagyományait, az ősi tradícióknak megfelelő felépítését, szemben a Napisten tisztelete kapcsán (feltételezett) keleti elemekkel.²¹

Az érempropagandában megnyilvánuló konzervatív valláspolitikai kapcsán természetesen nem szabad elmellőzni az (ekkor már szintén több évszázados múltra visszatekintő) császárkultuszt sem,²² amely ráadásul az idő előrehaladtával egyre nyíltabban jelentkezett: az Aure-

Így találkozhatunk velük pl. a most vizsgálandó periódusnál alig pár évvel korábban, *Pietasra* utaló körirat mellett: RIC V/1 az ifjabb Valerianus 4, 19-21, 33, 36; Saloninus 2, 4, 9, 16, 17, 21, 26 (ill. immár az általunk vizsgált periódusból: RIC V/1 Gallienus egyedül uralkodván 261; Quintillus 86). Valamint ezt megelőzően, szintén elsősorban a császári trónörökösök nevében készült érméken, a Severus-dinasztiára utaló körirat mellett: RIC IV/1 Caracalla 3, 4, 15, 400, 404.

¹⁴ A továbbiakban a külön nem jelzett évszámok mind Krisztus születése után értendők.

¹⁵ Alföldy 1989: 353-354 – elsősorban a *restitutor urbis* körirathoz kapcsolódóan megjelenített áldozati jelenségekre hivatkozva. Így a császár által bemutatott áldozat, Dea Roma ábrázolásával: RIC IV/1 Septimius Severus 757 a-b, ill. ugyanez a jelenet, de az istennő alakja nélkül: RIC IV/1 Septimius Severus 140, 140 A, 167 /1. kép/, 168, 289, 512 A, 753, 755, etc. (Alföldy a 754-es számmal jelzett típust is ide sorolja, a RIC adatai alapján azonban az a koszorút és palmaágat tartó Victoriát ábrázolja /2. kép/). Azonban az áldozatbemutatás jelene nem csupán ezen körirat mellett tűnik fel Septimius Severus éremverésében, hanem más esetekben is – így pl. RIC IV/1 Septimius Severus 96, 149, 151, 172.

¹⁶ Így pl. Philippus Arabs érempropagandája kapcsán ld. Schulz 2008: 929-930 és Körner 2002: 99-115 (főleg a perszonifikációk szerepét tárgyalva részletesen), 256-259 (a *ludi saeculares* propagálásáról). Továbbá Decius politikájáról és a keresztényeket érintő fellépéséről: Schulz 2008: 930-931, Alföldy 1989: 357-358, ill. Pohlsander 1986: 1841-1842.

¹⁷ Alföldy 1989: 359.

¹⁸ Erről bővebben ld. Alföldy 1989, 349-352, ill. a Napisten tiszteletének (feltételezett) keleti elemei kapcsán: Berrens 2004: 10-11.

¹⁹ Ennek kapcsán pl. Decius rendelkezéseire és a Cassius Dio által művében Maecenas szájába adott nézetekre utal (Alföldy 1989: 357-359).

²⁰ Így Alföldy 1989: 352-359 és 372-381. – Egyben felhívja a figyelmet a keleti eredetű kultuszok korlátozott arányú térhódítására a birodalom nyugati területeit illetően (Alföldy 1989: 364-368).

²¹ Így pl. Aurelianus valláspolitikája esetében: Berrens 2004: 109-120. Berrens Elagabalus valláspolitikáját egy egyszerű s kudarcba fulladt kísérletnek tekinti, amely nem hogy az orientális elemek felerősödéséhez vezetett volna Sol esetében a 3. sz. folyamán, hanem épp' ellenkezőleg: azt eredményezte, hogy Elagabalus látványos kudarca után a Nap kultuszának keleti elemei vállalhatatlanná váltak az uralkodói propagandában (ld. Berrens 2004: 55 és 59).

²² Bővebben ld. Herklotz 2008: 937-948. – A császárkultusz kapcsán érdemes megemlíteni azokat a vereteket is, melyek az uralkodó és egy-egy isten különleges kapcsolatát hirdetik. Így például, midőn a császár az adott istennel együtt jelenik meg a veretek előlapján (pl. RIC V/2 Postumus 254, 256, 258, 260, 267, 269 – minden esetben Hercules mellett; ill. RIC V/2 Carus 99 – Sollal együtt ábrázolva), vagy pedig azon daraboknál, melyeken a császár mellképe isteni attribútumokat hordozva tűnik szemünkbe. Utóbbi megoldás több alkalommal is adatható a korszakban Gallienus esetében: így a császár hol *caduceust* tartva jelenik meg (RIC

lianus (és utódai) veretein felbukkanó *dominus et deus* cím²³ a tetrarchia felé vezető fejlődés fontos állomása.

1.3 Lokális sajátosságok az éremverésben

1.3.1 A keleti területek

Mindezt áttekintve azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a 3. sz.-ban felerősödött a birodalmi éremverés fokozatos decentralizációja: míg korábban jórészt Róma városában állították elő az *imperium Romanum* számára a szükséges éremmennyiséget,²⁴ ezen évtizedekben a korábbiakhoz képest jóval több helyi verde is keletkezett²⁵ az egyes birodalomrészek, ill. az ott állomásozó csapatok pénzigényének kielégítésére.²⁶ Ezek, az *imperium* különböző részeiben tevékenykedő gyártási központok alapvetően ugyanazt az egységes birodalmi propagandát közvetítették az alattvalók felé, azonban egyes esetekben (így leginkább a keleti verdékben) bizonyos helyi sajátosságok is megfigyelhetők, hogy ily módon – némileg alkalmazkodva az ottani lakosság, az érempropaganda célközönségének gondolkodásmódjához és mentalitásához – a lehető leghatékonyabban fejezhessék ki a veretek a hirdetni kívánt császári üzeneteket. A keleti verdék termelését vizsgálva ugyanis szembeötlő, hogy a 260-as évektől kezdve feltűnően csekély arányban jelennek meg a korabeli érempropagandában egyébként döntő szerepet játszó s a nyugati területeken egyre nagyobb szerepet kapó perszonifikációk.²⁷ Ez pedig esetleg azzal is magyarázható,²⁸ hogy ezek az elvont fogalmakat megszemélyesítő isten(nő)k – jóllehet a római vallási hagyomány részét képezték – a birodalom hellén/helléni-

V/1 Gallienus [egyedül uralkodván] 17), hol Mars sisakja látható a fején (RIC V/1 Gallienus [egyedül uralkodván] 89), hol pedig – Herculesre utalva – oroszlánbőrt visel (RIC V/1 Gallienus [egyedül uralkodván] 447, 596). – Minderről bővebben: Herklotz 2008: 943.

²³ RIC V/1 Aurelianus 305, 306; RIC V/2 Probus 885; Carus 96, 99, 100.

²⁴ Természetesen ez a kijelentés csupán a birodalmi éremverésre vonatkozik, nem pedig az egyes (elsősorban görög) városok lokális éremgyártására, ami főként a keleti, ill. a balkáni területeken volt jelentős (ennek nagyságrendjéről és sokszínűségéről máig jó áttekintést adnak a BMC vonatkozó kötetei, még ha a részleteket illetően természetesen sok szempontból el is avultak mára ezek a több mint száz éves kiadványok). Valamint nem vonatkozik ez az állítás az olyan elkülönült pénzforgalmú területekre sem, mint az alexandriai *tetradrachmá*kat használó Egyiptom, illetve az antiochiai és emesai *tetradrachmá*kat szintén széles körben használó szír térség (ezekről lásd: Ehling 2008: 844).

²⁵ Így (a Pescennius Nigerhez kötődő előzmények nyomán – lásd: Bíró-Sey 2002: 66) a Severusok alatt új éremtermelő központ jött létre Antiochiában, Valerianus és Gallienus társuralkodása alatt (Göbl 2000: 100-101) pedig Észak-Itáliában, Mediolanumban is (ezt Aurelianus 274-ben a szomszédos Ticinumba helyezte át – lásd: Göbl 1993: 40). Továbbá birodalmi jelentőségű verdét hozott létre Gallienus Sisciában (Göbl 2000: 118) és Cyzicusban (Göbl 2000: 122-127), Aurelianus pedig Serdicában (Göbl 1993: 56). Emellett a galliai, germaniai területen is létesültek (egyelőre bizonytalan datálású) éremverő központok, valamint több, rövid életű verde is adatható az időszakból: így Viminacium (Mirković 2007: 54), Samosata (Göbl 2000: 132-135), Tripolis (Göbl 1993: 68). Minderről áttekintést ad: Ehling 2008: 847-848.

²⁶ A hadsereg zsoldellátásának biztosítása a császárok elemi érdeke volt, hiszen ennek zavarai esetén hamarosan katonai felkelésekkel találkozhatták magukat szemben, s így – mivel az előállított éremmennyiség jelentős része a hadsereg céljainak fedezését szolgálta – célszerű megoldás volt az éremgyártás helyszínét közelebb vinni a potenciális felhasználási helyekhez, azaz a határ menti provinciákban állomásozó seregekhez – lásd: Ehling 2008: 847.

²⁷ A korábbi évtizedekben azonban nem figyelhető meg ez a tendencia, sőt, akkor néha éppen a perszonifikációk magas előfordulási aránya kelti fel a figyelmünket a keleti veretek esetében (– talán nem teljesen függetlenül az ismételt személyes császári jelenléttől).

²⁸ Figyelembe véve a térség zavaros politikai viszonyait: az ismételt perzsa támadásokat, az *usurpati*ókat, illetve az időleges palmyrai befolyást is.

zált keleti felének vallási életébe kevésbé voltak beágyazódva, így a korszak zavaros politikai viszonyai közepette az uralkodói propaganda inkább közvetlenül a legfontosabb, a vélhető célcsoportok számára is leginkább nyilvánvaló üzenetekre fókuszált: a császár személyére és a római állam tradicionális isteneire. Ilyen módon tehát a propagandában a terület lakói számára könnyebben értelmezhető, a saját görög/hellénizált keleti isteneikkel könnyen azonosítható római istenségek kerültek előtérbe.²⁹

1 3.2 A Duna-vidéki verdék

Ugyanakkor az a kérdés is felmerül, hogy vajon csak a keleti verdékre jellemző helyi tendenciák megjelenése az érem-propagandában, vagy pedig a birodalom más területein is adatható hasonló jelenség? Térségünkönél maradván, mi a helyzet a Duna-vidék, ill. a Balkán északi részének provinciáiban, az itteni birodalmi verdékben, a *thraciai* Serdicában, illetve a *Pannonia Superior*ban fekvő Sisciában? A továbbiakban erre a régióra kívánok összpontosítani, különösen a sisciai verdére: a birodalmi valláspolitikai mellett felismerhetőek-e az itteni éremtermelésben helyi sajátosságok, a Duna-vidéki lakosság (s mindenekelőtt az elsődleges célcsoportnak számító katonaság) területi jellegű vallásosságának nyomai? A vizsgálat tárgyául pedig a verde működésének első, szűk negyed évszázadát, a 262-ben történő alapítástól³⁰ a *tetrarchia* kezdetéig, 284-ig tartó időintervallumot s az ezalatt előállított típusokat választottam – a RIC adatai alapján összehasonlítva a Római Birodalom többi kortárs verdéjének termelésével.

A sisciai verde, illetve a vizsgált időintervallum, a 262 és 284 közötti évek kiválasztását több tényező is indokolta. Egyrészt Siscia esetében létesült először hosszú távon, századokon át működő verde Pannoniában,³¹ amely alapítása után nem sokkal, Probus idején már a birodalmi éremtermelés egyik legjelentősebb központjának számított s kulcsszerepet kapott a korban oly’ fontos Duna-menti hadsereg zsoldellátásában. Másrészt pedig a vizsgált időszak uralkodóinak többsége maga is a Duna vidékéről származott, az itteni hadsereg soraiból emelkedett ki,³² így különösen érdekes lehet, hogy az „*illyricumi* katonasászárok” mit hangsúlyoztak a saját szűkebb régiójuk, s annak hadserege felé irányuló propagandájukban. Továbbá azért is érdekes lehet a téma, mivel a 3. sz.-i Pannonia vallási élete Mócsy András megállapítása szerint³³ egy különösebb helyi sajátosságoktól mentes, meglehetősen sablonos, színtelen, „összbirodalmi” jellegű római vallásosságnak látszik, míg Tóth István mindemellett néhány

²⁹ Tehát itt egy olyan helyi sajátosságról van szó, amely ugyanakkor alapvetően illeszkedik a korabeli érempropaganda konzervatív, a régi vallási hagyományokhoz visszanyúló, azokra támaszkodó összképéhez. Olyan istenek tűnnek fel ekkor a vereteken, melyek ugyan a római vallás régi hagyományaihoz tartoztak, de egyébként mégis csak meglehetősen ritkán jelentek meg az uralkodói éremverésben. Így pl. Vulcanus (RIC V/1 Gallienus [egyedül uralkodván] 633; Claudius Gothicus 215, 224) vagy Neptunus (RIC V/1 Gallienus [egyedül uralkodván] 603; Claudius Gothicus 214), de ismételt felbukkan Saturnus (RIC V/1 Gallienus [egyedül uralkodván] 606; Claudius Gothicus 199) és Mercurius alakja is (RIC V/1 Gallienus [egyedül uralkodván] 607, 634, 653; Claudius Gothicus 207). – Közülük az első két istent más verdékben csak szerfelett ritkán láthatjuk, de a legtöbb esetben Saturnus, ill. Mercurius is csak periférikus szerepet kap az érempropagandában.

³⁰ Erről bővebben lásd: Göbl 2000: 118-119.

³¹ E tekintetben figyelmen kívül hagyom a Regalianus által *usurpatiója* során feltehetően Carnuntum környékén felállított, minden bizonnyal csak rendkívül rövid ideig működő verdét (erről bővebben: Goltz-Hartmann 2008: 265).

³² A Gallienus meggyilkolását követően a birodalom vezetésében meghatározó szerepet kapó „*illyricumi* katonasászárokról” röviden lásd: Johne 2008b: 598-600.

³³ Mócsy 1975: 76-77.

helyi sajátosságot, jelenséget is kiemelt a térség vallási életét tekintve.³⁴ Alföldy pedig éppen azt hangsúlyozza, hogy a térség korabeli vallási viszonyaira a tradicionális, sőt, nem egyszer kifejezetten archaikus jellegű római kultuszok meglepően gyakori felbukkanása, az ősi római hagyományokhoz való erőteljes ragaszkodás, a nagyfokú vallási konzervativizmus jellemző.³⁵

Felmerül tehát a kérdés, hogy az itt készített érmék által közvetített propaganda elemei, eszközei mennyiben támasztják alá ezen megállapításokat: kimutatható-e bármilyen, esetleg a célcsoportként szolgáló helyi lakosság/katonaság népi vallásosságának hatásaként értelmezhető sajátosság, eltérés a sisciai verde termelésében a többi birodalmi verdéhez képest?

A továbbiakban tehát vegyünk szemügyre néhány veret-típust és párat az azokon megjelenő istenalakok közül!

2 Iuppiter

Az ábrázolt istenalakok között e korszakban is gyakran feltűnik Iuppiter. Ebben nincs semmi meglepő, hiszen – miként azt oltárok és feliratok sokasága igazolja³⁶ – a Róma legfőbb égi védelmezőjének tekintett főisten tisztelete az egész birodalomban alapvető jelentőségű volt.³⁷ De Iuppiter egyben az érempropagandának is elmellőzhetetlen részese: előfordulása már a római éremverés kezdeteitől rendszeresen adatható,³⁸ s jelentősége a császárkorban sem csökkent. Sőt, a propagandában betöltött szerepe csak tovább bővült, hiszen az istenek uralkodójaként és a világegyetem kormányzójaként egyben a császár égi megfelelője is volt, az uralkodói hatalom egyik isteni legitimálója és a császárok pártfogója.³⁹

Ennek megfelelően Iuppiterrel a Severus-kor,⁴⁰ majd pedig a 3. sz. éremtermelésében is gyakran találkozhatunk.⁴¹ Nagy hangsúlyt kapott Aurelianus propagandájában: Septimius

³⁴ Tóth 1991: 29-30, ill. 51-52.

³⁵ Ezt a vallási konzervativizmust persze nem csak Pannonia, ill. a többi Duna-vidéki provincia esetében látja igazoltnak, hanem a többi olyan terület kapcsán is, ahol a katonaság, ill. a hadsereghez kötődő társadalmi csoportok döntő tényezőt jelentettek a térség lakosságában (így pl. Germania, Britannia, Numidia). A Duna-vidéken, Pannoniában és a szomszédos tartományokban azonban mindez kiváltképpen szembetűnően érvényesült, a régióból származó uralkodók tevékenysége révén pedig az egész *imperium Romanum* történetére kiható jelentőséggel bírt. (Igaz, Alföldy óv attól, hogy a 3. sz-i vallási konzervativizmust egyedül erre az egy okra vezessük vissza, a hadseregnek és a katonai társadalomnak a birodalmi ideológia megalapozásában játszott szerepe mellett ugyanis a Róma városához kötődő, valamint a birodalmi elit, a tanult rétegek magatartásának fontosságára is felhívja a figyelmet – minderről bővebben: Alföldy 1989: 381-384.)

³⁶ A főisten tiszteletéhez kapcsolódó feliratok száma a birodalom szinte minden részén – néhány kivételt: *Gallia Narbonensis*, *Germania Inferior* – messze felülmúlja minden más istenség megjelenését az epigráfiai emlékszenvedvényekben – erről ld. Alföldy 1989: 373.

³⁷ *Iuppiter Optimus Maximus* előtt hódolni egyben a Róma iránti hűség kifejezése is volt a birodalom alattvalói számára (ld. Tóth 1991: 18-19).

³⁸ Egyrészt magának az istennek, másrészt legfőbb attribútumának, a villámkötegnak a megjelenése: **3.** és **4. kép**, ill. további példák Iuppiter előfordulásáról a köztársaságkor éremverésében: Canciani 1997: 431-432, 434-435.

³⁹ Berrens 2004: 211.

⁴⁰ Különösen fontos szerepet kapott Septimius Severus propagandájában, ugyanis a véres polgárháború után hatalomra kerülő császár számára elsődleges fontosságú volt saját uralkodói legitimitásának hirdetése. Erre a célra pedig kiválóan alkalmas volt azon éremtípus, melyen a császár Iuppiter társaságában jelenik meg, s egyrészt kézfogásuk jelzi a kettejük közti különleges kapcsolatot, másrészt pedig a főisten által a császárnak átadott *globus* hirdeti, hogy az uralkodót maga Iuppiter választotta ki a birodalom vezetésére: így a császár hatalmát maga a főisten legitimálja (Fears 1981: 114-115).

⁴¹ Mely tendencia aztán törés nélkül, sőt, felerősödvé találta meg folytatását a *tetrarchia* időszakában is.

Severus mintáját követve⁴² ekkoriban gyakran egy kétalakos kompozíció adatható az érméken. A képen a császár (általában *sceptrumot* tartó,) álló alakja látható, vele szemben pedig Iuppiter (szintén *sceptrummal*), aki éppen a világalalmat jelképező *globust* nyújtja át az uralkodónak.⁴³ Aurelianus utódai: Tacitus és Probus veretein is gyakran találkozhatunk hasonló jelenettel,⁴⁴ Carus dinasztiajának éremverésében pedig a típus egy olyan változata is jelentkezik, melyen Carus nyújtja át a *globust* valamelyik fiának.⁴⁵

Ha most ezen kiragadott típusok ismertetése után számba vesszük Iuppiter fő ábrázolási formáit, amelyek az általunk vizsgált negyed évszázadban adathatóak, azt tapasztaljuk, hogy a főistent rendszerint állva ábrázolták (általában isteni meztelenségben, ill. válláról/karjáról lelógó köpennyel), kezében az uralkodói hatalmat jelképező *sceptrummal*, jogarral, valamint legfőbb attribútumával, a villámköteggel /**5. és 6. kép**/.⁴⁶ Lábánál néha feltűnik szent állata, a sas is⁴⁷ /**7. kép**/. Máskor *sceptrum* nélkül, csak villámot tartva figyelhető meg⁴⁸ /**8. kép**/, vagy pedig az uralkodói attribútumokat, a *globust* és a *sceptrumot* hordozva⁴⁹ /**9. kép**/, esetleg a győzelmet jelképező Victoriát.⁵⁰ Egy további változatot jelent a fentebb ismertetett, Iuppitert az uralkodó társaságában mutató jelenet⁵¹ (**10. és 11. kép**) – mely esetben a főisten ráadásul olykor nem meztelenül van ábrázolva, hanem némileg a császárhoz hasonlóan, felöltözve látható /**12. és 13. kép**/. Valamint szólni kell még arról a fentebb már szintén említett, Carus fiának éremveréséhez kapcsolódó típusról is, melynél felmerül, hogy a képen az uralkodó (jelen esetben Carus tárcsászárú emelt gyermekei) mellett nem Iuppiter, hanem a császári apa áll, vagyis ebben az esetben ő lenne a legitimációs forrás fiai számára.⁵²

⁴² Ill. a közvetlen előzményt ld. Gallienus éremverésében (Fears 1981: 117).

⁴³ Aurelianus éremtermelésében ez Iuppiter megjelenítésének domináns típusa, más ábrázolási formák csak elszórtan, egy-egy esetben igazolhatóak (így Iuppiter kis Victoria alakkal és *sceptrummal*: RIC V/1 Aurelianus 49, a főisten villámköteget és *sceptrumot* tartva: RIC V/1 Aurelianus 267-269, 333).

⁴⁴ Florianus esetében viszont hiányzik ez a típus. Az ő éremverésén Iuppiter minden esetben egymaga jelenik meg, vagy *sceptrumot* és kis Victoria alakot (RIC V/1 Florianus 19), vagy pedig villámköteget és *sceptrumot* tartva (RIC V/1 Florianus 32, 68-71, 117).

⁴⁵ Mind ez, mind pedig az előbb említett típus elsősorban a keleti verdékre jellemző (Fears 1981: 118).

⁴⁶ A típus nagy hagyományokkal rendelkezik. Hasonló ábrázolások már a császárkor kezdetétől adathatóak (*Iuppiter Tonans* Augustus által építtetett templomával összefüggésben, a templom megjelenítésével: RIC I Augustus 59, 63-67), s különböző variációkban (immár a templom ábrázolása nélkül) később is rendszeresen megjelennek: így pl. RIC IV/2 Macrinus 71-74, Balbinus 2, 12, Pupienus 2, 13. (A különböző variációkról lásd: Schmidt-Dick 2011: 130-137 és 140, ill. hasonló attribútumokkal, de ülve: Schmidt-Dick 2011: 141-142). Iuppiter ezen ábrázolásmódja Sisciában is adatható: RIC V/1 Gallienus (egyedül uralkodva) 573 – az éremtípus azonnal szembevetendő, szokatlan köriratáról (IO CANTAB) és ennek Gallienus hadügyi reformjaihoz való kapcsolódásáról bővebben: Alföldi 1931: 12-13, ill. Göbl 2000: 120.

⁴⁷ Így pl. RIC V/1 Gallienus (egyedül uralkodva) 208-210 (a római verdéből), ill. RIC V/1 Claudius Gothicus 152 (Mediolanum); RIC V/1 Quintillus 85 (Cyzicus).

⁴⁸ Így pl. RIC V/1 Gallienus (egyedül uralkodva), 213-215, 385, 386, 420 (mindegyik Rómából); RIC V/1 Claudius Gothicus 51 (Róma).

⁴⁹ Így RIC V/1 Gallienus (egyedül uralkodva) 608, 614, 641 (mind Antiochiából).

⁵⁰ Pl. RIC V/1 Gallienus (egyedül uralkodva) 487, 488 (Mediolanumból), RIC V/1 Aurelianus 49 (Rómából), RIC V/1 Florianus 19 (Rómából).

⁵¹ A típus előfordulása Sisciában: RIC V/1 Aurelianus 174, 225-228 és RIC V/2 Probus 643-648. Más verdékben pedig pl. RIC V/1 Aurelianus 48 (Róma), 129-132 (Mediolanum), 259-266 (Serdica), 344, 346 (Cyzicus); ill. RIC V/1 Tacitus 16, 17 (Lugdunum), 133, 134 (Ticinum), 190-194 (Serdica), 210-212 (Antiochia).

⁵² Így RIC V/2 Carinus (Caesarként) 202 (Cyzicus), 206-208 (Antiochia), 209 (Tripolis); RIC V/2 Carinus (Augustusként) 314, 314a (Siscia), 323, 324 (Cyzicus), 325-327 (Antiochia). Továbbá RIC V/2 Numerianus (Caesarként) 372 (Cyzicus), 376-379 (Antiochia), 380 (Tripolis); RIC V/2 Numerianus (Augustusként) 463

A körirat általában a IOVI CONSERVATORI típust követi, azaz Iuppiter az uralkodó védelmezőjeként, oltalmazójaként kerül bemutatásra.⁵³ Emellett néha felbukkannak más formák is: így pl. a IOVI VICTORI, amely a „győzedelmes Iuppitert” hirdeti,⁵⁴ a IOVI STATORI, amely a (menekülő seregeket) „megállító Iuppitert” invokálja,⁵⁵ a „bosszúálló Iuppitert” propagáló IOVI VLTORI,⁵⁶ vagy a IOVI PROPVGNATORI, amely az „előharcos Iuppitert” nevezi meg⁵⁷ – az utóbbi megoldások azonban a korszakban Siscia esetében nem adatolhatóak. Azonban nem minden körirat utal Iuppiterre: az uralkodónak *globust* átadó főisten megjelenítése mellett ismételtelen feltűnnek a CONSERVATOR MILITVM,⁵⁸ ill. a CLEMENTIA TEMPORVM⁵⁹ jellegű körirati variánsok is – előbbi a „katonák oltalmazójaként” hirdeti a hatalmában Iuppiter által legitimált uralkodót, míg az utóbbi a korszak (s így értelemszerűen: a császár) kíméletes kegyességét propagálja.

A főisten megjelenítése a korszak érempropagandájának stabil, meglehetősen konstans, de mérsékelt hangsúlyos elemét képezi: előfordulási aránya a verettípusok számát tekintve inkább csekély vagy közepes, a pénzverésben nem kap akkora szerepet, mint ami például az ol-tárok esetében megfigyelhető. A vizsgált perióduson belül azonban több hangsúlyváltozás is adatolható. Gallienus és Claudius Gothicus alatt az isten szinte mindig egyedül jelenik meg,⁶⁰ kezében általában *sceptrummal* és villámköteggel, a köriratokra pedig nagyfokú változatosság jellemző. Aurelianus (illetve utóda, Tacitus) éveiben viszont Iuppiter – néhány kivételtől eltekintve⁶¹ – mindig a császárral együtt, *Iovi Conservatori* olvasat kíséretében jelentkezik. Florianus és Probus veretein mindegyik megoldással találkozhatunk, Carus és családjának éremtermelésében pedig a már fentebb tárgyalt típusokon kívül egy olyan változat is felbukkan, melyen az isten *sceptrumot*, valamint egy (gyakran *globuson* álló) kis Victoria alakot tart, a körirat pedig *Iuppiter Victort* nevezi meg.⁶²

Ami Pannoniát illeti, feltűnő Iuppiter gyakori előfordulása a feliratos emlékek között, különösen a 3. sz. folyamán.⁶³ Ráadásul számos olyan megnevezés is felbukkan itt a főisten kapcsán, amelyek kimondottan archaikusnak tekinthetők: így pl. a *Nundinarius*, a *Fulgurator*

(Cyzicus), 466-469 (Antiochia) és 470 (Tripolis). – A veretek körirata hol Virtust, hol pedig Clementiát nevezi meg.

⁵³ Így pl. RIC V/1 Gallienus (egyedül uralkodva) 47, 107, 208-202 (Róma), 486, 487 (Mediolanum); RIC V/1 Quintillus 57 (Mediolanum), 84, 85 (Cyzicus), valamint RIC V/1 Aurelianus 129-132 (Mediolanum-Ticinum), 174, 225-228 (Siscia), 259-266 (Serdica), 346 (Cyzicus). Majd a későbbiekben: RIC V/1 Florianus 68-71 (Ticinum) és RIC V/2 Probus 172-176 (Róma), 315, 384-391 (Ticinum).

⁵⁴ Pl. RIC V/1 Claudius Gothicus 6, 53-55, 124 (Róma) és RIC V/1 Quintillus 21 (Róma).

⁵⁵ Így pl. RIC V/1 Gallienus (egyedül uralkodva) 49, 50, 109, 216-219 (Róma), RIC V/1 Claudius Gothicus 52 (Róma), 130 (Mediolanum), RIC V/1 Tacitus 88 (Róma) vagy éppen RIC V/2 Probus 152 (Róma).

⁵⁶ Pl. RIC V/1 Gallienus (egyedül uralkodva) 51-53, 220, 221, 385, 386 (Róma).

⁵⁷ Pl. RIC V/1 Gallienus (egyedül uralkodva) 48, 108, 213-215 (Róma).

⁵⁸ Így pl. RIC V/1 Tacitus 16, 17 (galliai verde), 133, 134 (Ticinum), 191-194 (Serdica).

⁵⁹ Pl. RIC V/1 Tacitus 190 (Serdica), 210, 211 (Antiochia) és RIC V/2 Probus 643-648 (Siscia), 838-843 (Serdica), 905 (Cyzicus), 920-924 (Antiochia), valamint 927-928 (Tripolis).

⁶⁰ Kivételt képez: RIC V/1 Claudius Gothicus 211 (Antiochia, Iuppiter a császár társaságában) és RIC V/1 Claudius Gothicus 258 (konszokrációs veret, Iuppiter és Iuno ábrázolásával).

⁶¹ Ld. fentebb a 43. lábjegyzetet. – Ezen típusoknál a körirat is eltér a többi veretnél megfigyelhetőtől, ugyanis nem *Iuppiter Conservator*, hanem *Iuppiter Stator*, valamint *Iuppiter Victor* kerül megszólításra.

⁶² Ez a forma a római verdére jellemző, pl. RIC V/2 Carus 38-40 és RIC V/2 Carinus (Augustusként) 257-260.

⁶³ Alföldy 1989: 373-374. – Alföldy számításai szerint Noricumban a feliratok 22%-a, Pannoniában 27%-a, Dalmatiában pedig 30%-a kapcsolódott Iuppiter tiszteletéhez, miközben pl. Britanniában 14%, *Gallia Narbonensis*-ben pedig 9% ez az arány.

vagy éppen a *Stator*.⁶⁴ Az isten tehát meglehetősen nagy népszerűségnek örvendhetett a térségben, elsősorban a régi római mintákat, szokásokat átvevő s azokhoz idomulni törekvő katonai társadalom körében.

Ehhez képest az éremverést tekintve Sisciában Iuppiter általában némileg csekélyebb arányban fordul elő, mint az itáliai verdékben⁶⁵ – a dunai határprovinciákban inkább a hadakozáshoz közvetlenül kapcsolódó istenalakokat és a császár személyét hangsúlyozták. Azonban a különbség Rómához vagy Ticinumhoz képest nem nagyságrendi. Amikor pedig felbukkan a pannoniai verde termelésében a főisten alakja, az adott uralkodó (Iuppiterhez kapcsolódó) éremverésének fő tendenciáihoz igazodik: Gallienus alatt egyedül állva tűnik szemünkbe, Aurelianus és Probus, valamint Carinus veretein viszont mindig a császárral együtt kerül ábrázolásra. Elsősorban Carus dinasztijának éremtermelésében figyelhető meg jelentős különbség a keleti verdékhez képest: az ott hangsúlyozottan propagált – fentebb ismertetett – hatalom-átruházási jelenet Sisciában csak a Carinus nevében készült vereteken jelentkezik. Ez összhangban áll a többi nyugati verdével, ott ugyanis ezekből az évekből teljesen hiányzik a típus. Siscia tehát Iuppiter propagálása kapcsán nem mutat jelentős helyi sajátosságokat, hanem alapvetően igazodik a birodalmi éremverés tendenciáihoz.⁶⁶

3 A hadakozás istenei: Mars, Virtus és Hercules

Viszont Iuppiternél a legtöbb esetben nagyobb szerepet kapott Mars. Ez persze elsősorban hadisten funkciójával függött össze, de Mars nem csupán a hadakozás istene volt a rómaiak számára,⁶⁷ hanem egyben a nép mitikus ősatya, Róma egyik legfőbb isteni védelmezője is.⁶⁸ Igaz, Mars így is elsősorban a háborúhoz kötődött: isteni erejével ő biztosította a római fegyverek győzelmét, a birodalom hadi sikereit. Ennek megfelelően általában felfegyverkezve jelenik meg a pénzeken, hol – a fegyverektől eltekintve – teljesen meztelenül,⁶⁹ hol egy övet viselve,⁷⁰ hol pedig teljes katonai vértzetben.⁷¹ Legjellemzőbb attribútuma a dárda és a pajzs⁷²

⁶⁴ Alföldy 1989: 375-377 és Mócsy 1962: col. 729. – *Iuppiter Stator*nak a korszak éremverésében történő megjelenéséről ld. az 55. lábjegyzetet, de *Iuppiter Fulgurator* is felbukkan a numizmatikai emléanyagban: RIC V/1 Claudius Gothicus 51 (Róma).

⁶⁵ Gallienus alatt csak a már fentebb (46. lábjegyzet) is említett típus szerepel a RIC-ben, Claudius Gothicus és Quintillus esetében pedig teljesen hiányoznak Sisciából a főistenre utaló veretek, ugyanúgy, mint a Tacitus és a Florianus nevében folytatott éremtermelésből. Aurelianus és Probus alatt pedig a császárral együtt jelenik meg Iuppiter (lásd az 51. lábjegyzetet), ahogyan Carinus esetében is (RIC V/2 Carinus 314, 314a).

⁶⁶ Hasonló képet mutat a serdicaei verde is, igaz, itt Iuppiter jóval nagyobb szerepet kap, mint Sisciában. Az istent megjelenítő verettípusok között túlnyomó többségben van az a jelenet, melyen a főisten egy *globust* ad át a császárnak (Aurelianus, Tacitus és Probus esetében is jelentkezik), de Iuppiter egymagában állva is látható a vereteken (Aurelianus idejében). Carus dinasztija alatt azonban ugyanúgy hiányzik Iuppiter Serdica termeléséből is, mint ahogy ez a birodalom nyugati részének többi verdéjére is igaz (leszámítva Rómát, ill. az említett egy sisciai típust).

⁶⁷ Az isten eredeti jellegéről és funkciójáról a kutatásban megfogalmazott különböző nézetekről ld. Croon 1981: 260-261.

⁶⁸ S hogy Romulus és Remus mítosza a császárkorban is ismert volt, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az a korabeli éremverésen is megjelenő ábrázolási típus, amelyen az ikreket szoptató anyafarkas látható /14. kép/. Néhány példa a verettípusra Sisciából: RIC V/2 Probus 638-640 (AETERNITAS AVG körirattal), és 701-703 (ORIGINI AVG körirattal), ill. más verdékből: RIC V/1 Gallienus (egyedül uralkodván) 349 (Róma), 628 és 677 (Antiochia).

⁶⁹ Egy, az isten karjáról vagy a válláról lelógó köpeny azonban ebben az esetben is előfordulhat – a vonatkozó típusokról ld. Schmidt-Dick 2011: 146-150.

⁷⁰ Schmidt-Dick 2011: 150-156.

/15. kép/, de gyakran a *trophaeumot*, ezt a jellegzetes római győzelmi szimbólumot hordozva tűnik fel,⁷³ miközben lábainál olykor egy fogoly alakja is látható⁷⁴ **/16. és 17. kép/**. Más példányokon egy ellenséges alak ledöfése közben jelenik meg a hadisten,⁷⁵ vagy pedig *globust* és dárdát tart kezében⁷⁶ **/18. kép/**. Időnként pedig egy olyan ábrázolási típus is megfigyelhető, amelyen a hadisten a béke olajágát hordozza kezében **/19. és 20. kép/** – ezzel is emlékeztetve a háborúk céljára, a győzelmek révén kivívni remélt békére, melyre a körirat is utal: MARTI PACIFERO, azaz a „békét hozó Marsnak”.⁷⁷

Az istent ábrázoló veretek körirata meglehetősen változatos: egy részük magát a hadistent nevezi meg különböző mellékevekkel (így találkozhatunk például *Mars Propugnator*t, az „előharcos Marsot”,⁷⁸ *Mars Ultor*t, a „bosszúálló Marsot”,⁷⁹ illetve *Mars Victor*t, a „győzelmes Marsot”⁸⁰ hirdető köriratokkal is⁸¹), míg más vereteken a *Virtus Augusti*, a császár virtusének, bátorságának, férfiúi, hadi erényének propagálása szerepel.⁸²

A hadisten a korszak érempropagandájának stabil részét képezte,⁸³ s jóllehet kiemelkedő szerepet, domináns pozíciót egyik császárnál sem játszik, mégis szinte minden uralkodónál felbukkan és általában a verdék széles körénél találkozhatunk vele – rendszerint a hátlapokon

⁷¹ Schmidt-Dick 2011: 157-168. – Olyan típusok, ahol Mars az elmaradhatatlan sisakja mellett vértet is visel, már az 1. sz.-ból is adatolhatóak, ez az ábrázolási forma mégis a Severus-kortól, ill. a 3. sz.-ban válik igazán gyakorivá.

⁷² Így pl. RIC V/1 Gallienus (egyedül uralkodva) 237, 240 (Róma), 647-650 (keleti verde) és RIC V/1 Quintillus 69, 70 (Siscia). Később pedig pl. RIC V/1 Aurelianus 388 (Antiochia), ill. RIC V/2 Carus 92, 93 (Siscia), valamint RIC V/2 Carinus 188 (Siscia). – Az isten dárdával és pajzsral való megjelenítésének egy figyelemre méltó változata az, mikor a sisakot és vértet viselő Mars jobbáiban dárdát tart (hegyével lefelé), baláiban pedig pajzsra támaszkodik, ugyanis ez a típus vélhetően a *forum Augustin* lévő *Mars Ultor*-templom kultuszszobrának megformálását követi (Simon 1984: 530, Schmidt-Dick 2011: 159-161).

⁷³ Nagyon gyakori típus, mikor az isten egy jobbáiban dárdát, baláiban pedig egy *trophaeumot* tartva jelenik meg, sisakban és egy övet viselve, jobb fele lépve.

⁷⁴ Trophaeumot és dárdát tartva pl. RIC V/1 Gallienus (egyedül uralkodva) 131, 151, 152, 319, 344 (Róma), RIC V/1 Claudius Gothicus 65-67, 126, 127 (Róma), ill. RIC V/1 Aurelianus 97, 98 (Mediolanum-Ticinum). Hasonló attribútumokkal, lábainál egy fogollyal: RIC V/1 Gallienus (egyedül uralkodva) 591 (Siscia) és RIC V/1 Aurelianus 15 (Róma), 182, 183 (Siscia), 378-380 (Antiochia). Továbbá: RIC V/2 Probus 603, 810-816 (Siscia).

⁷⁵ Így a korszakban: RIC V/1 Gallienus (egyedül uralkodva) 57, 238, 239 (Róma), 493 (Mediolanum).

⁷⁶ Így RIC V/1 Gallienus (egyedül uralkodva) 90, 132, 134, 316, 317, 321 (mind Rómában).

⁷⁷ Siscia esetében RIC V/2 Probus 699, ill. más verdéből pl. RIC V/1 Quintillus 24 (Róma), 58, 59 (Mediolanum), RIC V/1 Aurelianus 33, 34 (Róma), 112, 133 (Mediolanum), RIC V/2 Probus 470-472, 505-513, 540-544 (Ticinum). – A hadisten és a *pax Augusta* kapcsolata egyébként távolról sem új jelenség a korszakban, Marsnak a győzelmek révén kivívott békével való összekapcsolása ugyanis már Augustus propagandájában is igazolható (Croon 1981: 268). Azonban az (olaj)ágát tartó hadisten csak Commodus esetében jelenik meg az éremverésen (először még meztelenül ábrázolva), majd a Severusoktól kezdve rendszeresen (és számos változatban) felbukkanó típusná válik, igaz, immár katonai vértetben (Schmidt-Dick 2011: 149 és 165-168, valamint Simon 1984: 531-532, ahol a szerző amellet érvvel, hogy Mars kezében inkább babérfal mint olajfaág látható).

⁷⁸ Például RIC V/1 Gallienus (egyedül uralkodva) 238-240 (Róma) és 493 (Mediolanum).

⁷⁹ Sisciából RIC V/1 Quintillus 69-70, RIC V/2 Carus 92, 93, ill. RIC V/2 Carinus 188 - ill. más verdéből pl. RIC V/2 Probus 148, 266 (Róma).

⁸⁰ Így pl. RIC V/2 Probus 82-87 (Lugdunum), RIC V/2 Probus 824, 825 (Serdica).

⁸¹ Bernhart 1926: 51-52.

⁸² Így Sisciából RIC V/1 Gallienus (egyedül uralkodva) 591, RIC V/1 Aurelianus 156, 179-183, 210, RIC V/1 Tacitus 177, 178, RIC V/1 Florianus 109, RIC V/2 Probus 602, 603, 810-816 (utóbbiak VIRTUS PROBI AVG. körirattal).

⁸³ A *Mars Ultor*, *Mars Pacifer* variánsokról, ill. néhány más, szintén Augustus aranykor-propagandájára visszavezethető típusról, ezeknek a 3. sz.-ban játszott nagy szerepéről ld. Croon 1981: 272.

megjelenő ábrázolási típusok 3-7%-át teszi ki.⁸⁴ Csupán a császárnék és (esetenként) a császári trónörökösök pénzverése jelent kivételt ez alól,⁸⁵ valamint néhány rövid ideig regnáló ellencsászár,⁸⁶ akik esetében nem adatolható Mars előfordulása.

A Duna-vidék *provinciaí*t tekintve a feliratos emléanyagban jelentős szerepet kapott az istenség.⁸⁷ S nem csupán a hadistent megnevező feliratok nagy száma szembetűnő,⁸⁸ hanem a kultusz néhány archaikus elemének felbukkanása is: így pl. a *principatus* évszázadaiban szerfelett ritkán adatolható *Mars Gravidus* megjelenése.⁸⁹

A sisciai verde termelése alapvetően Marsnak az érempropagandában való szerepe kapcsán is illeszkedik az összbirodalmi tendenciákhoz: csak a Claudius Gothicus és a Numerianus nevében készült veretekről hiányzik a hadisten ábrázolása, egyébként mindig előfordul, de döntő szerepet soha nem kap – előfordulási aránya általában többé-kevésbé megfelel a birodalom két fő, itáliai verdéje, azaz Róma és Mediolanum/Ticinum esetében tapasztaltaknak. A felbukkanó ábrázolási típusok is a szokásosak: ugyan megjelenik a hadisten olajágot tartó alakja is, MARTI PACIFERO körirattal,⁹⁰ de a leggyakoribb típus, amikor Mars *trophaeumot* és dárdát tart,⁹¹ lábainál olykor egy fogoly (ill. esetleg ellenség) alakjával,⁹² máskor pedig dárdával és pajzzsal, *Mars Ultort* megnevező körirat mellett tűnik szemünkbe az istenség.⁹³

Mint az eddigiekből is kitűnik, Virtus, a férfierényt, férfiúi derekasságot megszemélyesítő istennő szorosan kapcsolódott Mars képzetköréhez.⁹⁴ Ugyan Virtus ábrázolása a 3. század közepe óta meglehetősen ritkává vált,⁹⁵ azonban a köriratokon továbbra is jelentős arányban szerepelt. Ezek a köriratok a császár vitézségét, derekasságát hirdették, a hozzájuk tartozó ábrázolásokon pedig hol a már említett Mars, hol pedig az uralkodó alakja⁹⁶ látható /21. kép/. Mások egy *trophaeum*⁹⁷ /22. kép/ tűnik fel, ill. néhány esetben az álló Hercules figyelhető meg Virtusra utaló körirat mellett /23. kép/. A herosz ábrázolása meglehetősen ritka a kor-

⁸⁴ A RIC-ben felsorolt verettípusok számát tekintve.

⁸⁵ Így a vizsgált időszakot közvetlenül megelőzően az ifjabb Valerianus éremveréséről hiányzik a hadisten, míg az öccse, Saloninus nevét hordozó darabokon megjelenik (RIC V/1 Saloninus 7), ugyanúgy, mint néhány évvel később a Tetricus galliai ellencsászár fia, az ifjabb Tetricus számára készített vereteken is (RIC V/2 az ifjabb Tetricus 241).

⁸⁶ Így például a galliai *usurpatorok*, Laelianus és Marius.

⁸⁷ Alföldy 1989: 377. – Igaz, Alföldy egy jóval tágabb időintervallumot vizsgál, mely a teljes 3. sz.-ot, valamint a Severus-kort is magába foglalja, s ezen a perióduson belül a feliratok zöme az általunk vizsgált negyed évszázadot megelőző szakaszra datálható.

⁸⁸ Az isten leggyakoribb megnevezéseiről ld. Mócsy 1962: col. 730.

⁸⁹ Egy *Mars Gravidus*nak állított aquincumi feliratról: Alföldy 1989: 378, az isten ezen megnevezésének lehetséges értelmezési kereteiről és magyarázatáról pedig: Croon 1981: 272. – A császárkori éremverésből azonban *Mars Gravidus* teljesen hiányzik, csak feliratokon fordul elő.

⁹⁰ RIC V/2 Probus 699.

⁹¹ RIC V/1 Aurelianus 156, 179-181, 186, 210, RIC V/1 Tacitus 177, 178 és RIC V/1 Florianus 109 (a körirat általában Virtusra utal).

⁹² RIC V/1 Gallienus (egyedül uralkodva) 591, RIC V/1 Aurelianus 182, 183. RIC V/2 Probus 602 (dárda nélkül), 603, 810-816 – Probus veretein időnként két fogoly jelenik meg. A köriratok – az előző típushoz hasonlóan – most is Virtust nevezik meg, sőt, Probus veretein a VIRTUS PROBI AVG olvasat is adatolható, ami a hadakozásban érvényesülő férfiúi derekasságot hangsúlyozottan az uralkodó személyéhez kapcsolja.

⁹³ RIC V/1 Quintillus 69, 70, RIC V/2 Carus 92, 93 és RIC V/3 Carinus 188.

⁹⁴ Bernhart 1926: 102.

⁹⁵ Traianus Decius, valamint Trebonianus Gallus uralkodására datálható ábrázolásairól, illetve különböző megjelenési formáiról lásd: Schmidt-Dick 2002: 133-136.

⁹⁶ Így pl. Sisciából: RIC V/1 Aurelianus 211, 212, RIC V/1 Tacitus 179, RIC V/1 Florianus 108, RIC V/2 Probus 604, 605, 801-809, 817-819.

⁹⁷ Pl. Siscia esetében: RIC V/2 Probus 820-822.

szakban,⁹⁸ elszórta jelentkezik egy-egy verettípuson, komolyabb gyakorisággal csupán Gallienus és Probus, valamint a galliai ellencsászár, Postumus éremverésében tűnik fel.⁹⁹ Olyan érmék, amelyek köriratukban is a félistenre utalnak, pedig csak Postumus és Probus éremtermelésében jelentkeznek,¹⁰⁰ vagyis Hercules csak marginális szerepet kapott a kor érempropagandájában. Ennek megfelelően alakul a hős szisciai előfordulása is, csupán Gallienus¹⁰¹ és Probus¹⁰² esetében adathozható ábrázolása, s ezen veretek közül is csak a Probus alatt készültek idéztek köriratukban is a félistent¹⁰³ – vagyis a szisciai verde ez esetben is illeszkedik a birodalmi éremverés fő tendenciáihoz.

Hercules általában meztelenül jelenik meg, állva, testét csak egy oroszlánbőr fedi, kezében pedig rendszerint bunkósbotját tartja **/24. kép/**. Attribútumai között gyakran megjelenik még az íj és a nyíl, vagy híres 12 munkájának egy-egy jellegzetes pillanata, néha pedig *trophaeumot* hordoz a vállán, vagy olajágot tart a kezében **/25. kép/** – ezek máskülönben Mars szimbólumai. A hős alakjával a császárok feltehetően a birodalom megmentése, békéjének biztosítása érdekében kifejtett erőfeszítéseiket igyekeztek propagálni, saját férfiúi erényeiket, tevékenységüket kívánták a mitikus hősével párhuzamba állítani.

Minden, a korszak érempropagandájában megjelenő istenalak egyenkénti számba vételére és részletes bemutatására azonban jelen vizsgálat keretében nincs lehetőség, így a továbbiakban már csupán két istent kívánok kiragadni a vereteken láthatóak közül: az egyik Dea Roma, a másik pedig Sol.

4 Dea Roma

A birodalom székvárosát megszemélyesítő Dea Roma¹⁰⁴ a korszakban általában ülve, fegyverek között, fején sisakkal, fél kezével egy *sceptrumra* támaszkodva jelenik meg, miközben másik kezében vagy egy *globust*, a világalom jelképét, vagy pedig egy kicsiny Victoriát tart¹⁰⁵ **/26. kép/**. Előfordulása nem túl gyakori: sokszor egyáltalán nem jelenik meg az érem-

⁹⁸ Legalábbis ami az érempropagandát illeti. A feliratokon ugyanis gyakran találkozhatunk az istenséggel, hiszen Hercules a katonák körében leginkább tisztelt istenek egyike volt, akinek a Duna-vidéken élvezett népszerűsége kapcsán elég a Severusoktól kezdve ismételt felbukkanó *Hercules Illyricus* megnevezésre gondolnunk (Mócsy 1962: col. 731-732, Alföldy 1989: 378).

⁹⁹ Így pl. RIC V/1 Gallienus (egyedül uralkodva) 5, 6, 16, 91, 327, 328, 331 (Róma) és 537, 539 (Mediolanum), ill. 623, 624, 671-673 (Antiochia). Valamint további példák: RIC V/2 Probus 4, 14, 70-72 (Lugdunum), 373-383, 576, 577 (Ticinum), 901, 902 (Cyzicus) és RIC V/2 Postumus 17, 20-24, 64-68, 92, 98, 99, 200-204, 253.

¹⁰⁰ Így pl. RIC V/2 Probus 4, 373-383 és RIC V/2 Postumus 20-24, 64-68, 98, 99, 130-140, 200-204. – Gallienus éremverésében a Herculest megnevező köriratok mellett oroszlán, ill. vaddisznó van ábrázolva (az isten 12 munkájának történeteihez kapcsolódóan): RIC V/1 Gallienus (egyedül uralkodva) 201, 202. Gallienus ezen vereteket is tartalmazó 10. római emissziójáról bővebben ld. Göbl 2000: 94.

¹⁰¹ RIC V/1 Gallienus (egyedül uralkodva) 595. – A RIC V/1 Gallienus (egyedül uralkodva) 596 típus esetében pedig a hős szisciai kapcsolódó attribútumok jelennek meg (oroszlánbőr, a bunkó, tegez és íj), de magának Herculesnek az alakja nem kerül ábrázolásra.

¹⁰² RIC V/2 Probus 585-588.

¹⁰³ Egyrészt a tizenkét munkához kapcsolódó megnevezésekkel találkozhatunk (*Hercules Arcadius*, *Hercules Erymanthius*), másrészt pedig a *Hercules Immortalis* formával.

¹⁰⁴ Ld. Bernhart 1926, 66-67, ill. Balestrazzi 1997: 1048-1049, a különböző ábrázolási módokról pedig Balestrazzi 1997: 1049-1068.

¹⁰⁵ Ami az istennő ruházatát illeti, két alapvető típus különíthető el a császárkori éremverésben: az egyik változatnál Dea Roma az amazonokhoz hasonló öltözetben jelenik meg, vagyis rövid ruhában, amely fél vállát (és egyik keblét) fedetlenül hagyja, a másik esetben pedig Athéna viseletére emlékeztető, hosszan aláhulló ruhá-

termelésben, s ha mégis feltűnik, akkor is csak csekély arányban – szerepe általában marginális a propagandában. Ez alól egyedül Tacitus éremverése jelent kivételt, mikor is a verdék széles körénél, s jelentős arányban találkozhatunk Róma istennőjének ábrázolásával.¹⁰⁶ Az antik történetírói hagyomány által az utolsó *senatusi* császárnak tekintett, a nagy múltú testülettel látványosan jó viszonyt kiépíteni vágyó és a régi hagyományok megőrzésére gondot fordító Tacitus¹⁰⁷ talán ezzel is a római hagyományokhoz, az örök városhoz és az ott ülésező *senatus*hoz való kapcsolódását igyekezett propagálni.

Siscia éremtermelése ez alkalommal is illeszkedik az összbirodalmi trendekbe: Róma istennőjének alakja általában marginális szerepet kap a verde gyártmányai között,¹⁰⁸ Tacitus alatt viszont hirtelen az egyik leggyakrabban felbukkanó verettípussá válik¹⁰⁹ – egyéni jellegzetességek, a Duna-vidékre jellemző sajátosságok tehát ez alkalommal sem jelentkeznek.

5 Sol

Nem érdektelen Sol¹¹⁰ korabeli előfordulásainak vizsgálata sem, ez esetben ugyanis egy jól felépített császári valláspolitikai és az ehhez kapcsolódó propaganda nyomaival találkozhatunk. A napisten már a Severusoktól kezdve, de főképp a 3. sz. közepétől egyre nagyobb szerepet kapott az uralkodói önértelmezésben és propagandában, döntő fontosságra azonban csupán Aurelianus alatt tett szert.¹¹¹ Ő ugyanis személyes védelmezőjeként, uralmának oltalmazójaként¹¹² és legitimálójaként igyekezett bemutatni Solt, kinek támogatását a birodalom egységének és erejének garanciájaként hirdette.¹¹³ Aurelianus ennek jegyében alakította valláspolitikáját,¹¹⁴ és ezt hangsúlyozta propagandájában is. A napisten központi szerepet kapott az éremverés által közvetített császári üzenetek között, ugyanúgy, miképp Concordia vagy éppen maga a császár személye is: miközben a legtöbb, egyébként a római pénzverésre jellemző ábrázolás visszaszorul Aurelianus alatt, ez a három téma minden korábbinál nagyobb súlyt kap.¹¹⁵ Mindez Aurelianus halálával ugyan megtörik, hiszen utóda, Tacitus más elemeket állított a császári legitimációs propaganda középpontjába, a napisten visszaszorulása azonban

zat látható rajta (Schmidt-Dick 2002: 96-103) – s a jelen dolgozat által tárgyalt periódusban ez utóbbi a jellemzőbb.

¹⁰⁶ Így pl. RIC V/1 Tacitus 10, 11 (galliai verde), 74-79 (Róma), 113-117, 156, 157 (Ticinum), 205 (Cyzicus), 209 (Antiochia).

¹⁰⁷ Tacitus megítéléséről az antik történetírói hagyományban: Johne 2008c: 379-383. Johne feltételezése szerint egyébként mindezen ókori tudósítások ellenére Tacitus nem az *ordo senatorius* szülötte volt, hanem egy, a hadseregben fényes karriert befutó katonatiszt, aki csak idős korában, sikerei elismeréseként kapott helyet a *senatus*ban, ill. töltötte be a *consulatus*t (Johne 2008c: 388-390).

¹⁰⁸ Felbukkanása: RIC V/1 Claudius Gothicus 177, RIC V/1 Aurelianus 175, ill. Tacitust követően: RIC V/2 Probus 592, 37-742.

¹⁰⁹ RIC V/1 Tacitus 174-176, 188.

¹¹⁰ Solról Berrens vonatkozó monográfiája (Berrens 2004) mellett ld. Bernhart 1926, 68-69, ill. (rövid szakirodalmi áttekintéssel) Letta 1988: 592-595.

¹¹¹ Minderről ld. Berrens 2004: 39-60 (a Napisten szerepe a Severusok alatt), 61-84 (Sol a III. Gordianustól Gallienusig terjedő évtizedekben), 89-126 (Aurelianus és Sol). Aurelianus uralkodását áttekinti: Hartmann 2008: 308-323, a császár éremverését pedig részletesen tárgyalja: Göbl 1993.

¹¹² Az Aurelianus csapatait csodálatos módon megsegítő Napistenről lásd: *Historia Augusta*, vita Aureliani, XXV. caput, a történet háttéréről pedig: Berrens 2004: 95-96.

¹¹³ Berrens 2004: 97-99.

¹¹⁴ Sol templomának felépítése Rómában, új papi testület felállítása az isten számára etc. – ld. Berrens 2004: 104-114.

¹¹⁵ Ld. Barna 2007: 92.

csak átmeneti az éremverésben: Probus alatt ismét jelentős szerepet kap¹¹⁶ – s ez lassan már a *tetrarchia* időszakába vezet át minket.¹¹⁷

Az ábrázolásokat tekintve Sol az esetek többségében állva látható, meztelenül, válláról lelógó köpennyel, egyik kezét felemelve, a másikban pedig *globust*¹¹⁸ vagy (ritkábban) ostort¹¹⁹ tartva /**27. és 28. kép**/. Máskor nem egyedül jelenik meg, hanem Providentia perszónifikációjának társaságában¹²⁰ /**29. kép**/, vagy pedig az uralkodóval együtt¹²¹ /**30. kép**/. Illetve olyan veretei is ismertek, ahol a napszekéren állva tűnik fel: vagy oldalnézetből¹²² /**31. kép**/, vagy pedig szemből¹²³ /**32. kép**/.

Siscia ezúttal is alkalmazkodik az összbirodalmi programhoz, egyaránt jól adatolható itt az istenalak Aurelianus idejében megfigyelhető megnövekedett gyakorisága,¹²⁴ a Tacitushoz köthető átmeneti visszaesés, illetve a Probus alatti ismételt előretörés is.¹²⁵ Érdekes sajátosság azonban, hogy ugyan nem Sisciában, hanem a másik Duna-vidéki verdében, Serdicában Aurelianus utódai alatt is szakadatlanul folytatódott a napisten propagálása.¹²⁶ Ez esetleg arra utalhat, hogy a verdék elsődleges célcsoportjának számító katonaság körében termékeny talajra hullott ez a propaganda, nyitottak voltak a kultusz irányába. Talán nem felesleges ezzel kapcsolatban egyrészt az ún. Duna-vidéki lovasisten(ek) tiszteletére utalni,¹²⁷ másrészt pedig analógiaként olyan, a hadseregben népszerű istenek is eszünkbe juthatnak, mint Mithras vagy kicsit korábban *Iuppiter Dolichenus*.

A bemutatott istenségek persze csupán kiragadott példák a korszak érempropagandáját illetően, azonban jól megfigyelhető esetükben a sisciai verde azon alapvető jellegzetessége, hogy

¹¹⁶ Berrens 2004: 126-138.

¹¹⁷ Sol szerepéről a tetrarchia alatt ld. Berrens 2004: 139-150.

¹¹⁸ Pl. RIC V/1 Gallienus (egyedül uralkodva) 24, 99, 119, 251 (Róma), 611 (keleti verde); RIC V/1 Claudius Gothicus 16, 17, 76, 77, 115, 116 (Róma), 153 (Mediolanum). Vagy a későbbiekben: RIC V/1 Aurelianus 18, 20, 44, 54, 67 (Róma), 136 (Mediolanum), 371, 374, 375 (Antiochia).

¹¹⁹ Így pl. RIC V/1 Gallienus (egyedül uralkodva) 62, 248-250, 286 (Róma), 448, 451, 465, 466 (Mediolanum). RIC V/1 Claudius Gothicus 78 (Róma), 155 (Mediolanum), 221 (Antiochia).

¹²⁰ A körirat legalábbis Aurelianus veretein (akinek idejében elsőként jelentkezik ez a típus) Providentiát neve-síti, az ábrázolt, mindkét kezében egye-egy hadijelvényt tartó nőalak azonban Fides szokásos megjelenítési formájával egyezik meg (éppen ebben az időszakban azonban Concordia is feltűnik hasonló attribútumokkal az éremverésben). Ráadásul a későbbiekben – elsősorban Probus éremverésén – Concordiára utaló körirattal is jelentkezik ez a kétszereplős jelenet. – Pl. RIC V/1 Aurelianus 19 (Róma), 152, 153 (Mediolanum-Ticinum), 284, 285 (Serdica) és RIC V/1 Severina 9, 10 (Ticinum). Ez követően pedig pl. RIC V/1 Tacitus 52, 53 (galliai verde), 195-198 (Serdica), RIC V/1 Florianus 110-113 (Serdica). Továbbá: RIC V/2 Probus 23 (Lugdunum, Concordiára utaló körirattal), 323, 324, 343, 344 (Ticinum, Concordiára utaló körirattal), 855-850 (Serdica, Providentiát megnevező körirattal).

¹²¹ RIC V/1 Aurelianus 282, 283, 312-315 (Serdica), 353 (Cyzicus).

¹²² Pl. RIC V/1 Gallienus (egyedül uralkodva) 497, 498 (Mediolanum), RIC V/1 Florianus 17, 18 (Róma), 114, 115 (Cyzicus). Valamint RIC V/2 Probus 199-203, 267 (Róma), 421, 422 (Ticinum), 767-75, 783-785 (Siscia).

¹²³ Ez a változat egy Aurelianus uralkodása alatt Rómában vert típust (RIC V/1 Aurelianus 78) követően első-sorban Probus érempropagandájára jellemző, ekkor viszont a keleti verdéket (Antiochia, Tripolis) leszámítva mindenütt adatolható, ráadásul viszonylag jelentős típusszámában. Így: RIC V/2 Probus 101 (Lugdunum), 204-208 (Róma), 311, 418-420 (Ticinum), 776-782 (Siscia), 861-870 (Serdica), 911 (Cyzicus).

¹²⁴ RIC V/1 Aurelianus 185, 187, 188, 230, 246-255, 257 (az isten egyedül ábrázolva), ill. RIC V/1 Aurelianus 189, 256 (Providentiára utaló körirattal, a perszónifikációval együtt).

¹²⁵ RIC V/2 Probus 589, 590, 597, 669-673, 700, 767-785.

¹²⁶ Így RIC V/1 Tacitus 195-198, RIC V/1 Florianus 110-113 (Providentiára utaló körirattal és a perszónifiká-cióval együtt).

¹²⁷ Mely kultuszban Sol tiszteletének kiemelt szerepe volt, sőt talán az egész vallás középpontjában állhatott – lásd: Tóth 2003: 468, 471.

különösebb helyi vonások, egyedi tendenciák nélkül követi a birodalmi éremverés fő irányát. S ez nem csak a római vallás közismert istenalakjait mutató veretekre igaz, hanem a perszoniifikációkat ábrázoló példányokra is – az esetek zömében ott is a két fő itáliai verdéhez, Rómához és Mediolanumhoz/Ticinumhoz csatlakozik a sisciai termelés.¹²⁸

6 Összegzés

Mindezt áttekintve megállapíthatjuk, hogy a korabeli érempropaganda az uralkodói (ön)reprezentációs igények szolgálatában állt. A vereteken megjelenő istenalakok elsősorban a császári üzenetek hordozói voltak, kiválasztásukat főként a propaganda szempontjai, s nem közvetlen vallásos megfontolások motiválták.¹²⁹ Mindazonáltal, a vizsgált periódus éremverésében azok az istenalakok (a tradicionális római vallás istenei) kapnak jelentős szerepet, melyek tisztelete, népszerűsége a felírtos emléktárgy alapján igazolható a lakosság – s elsősorban a hadsereghez kötődő csoportok – részéről. Ez egyrészt azzal állhat összefüggésben, hogy a császári propagandában törekedtek rá, hogy olyan formában közvetítsék a hirdetett üzeneteket, hogy ezt a potenciális célcsoport könnyen dekódolhassa. Másrészt azonban azt is jelenti az éremverésben és a feliratokon élénk táruló istenvilág azonossága, hogy a birodalom vezetői által hirdetett konzervatív eszmeiség, a tradicionális római vallásosság a lakosság széles tömegeinek támogatásával találkozott, ezek a tömegek a sajátjukként fogadták el és tisztelték Róma ősi isteneit, akiknek a kultusza a korszakban még élő, mozgósítani képes erőt jelentett.¹³⁰

Mindez egyben össze is kapcsolja a vizsgált periódust¹³¹ a *tetrarchia* korával, hiszen akkor is hasonló törekvések (Róma hagyományos isteneinek a hirdetése és az uralkodó személyéhez történő kapcsolása) érvényesültek a propagandában. A katonacsászárok korszakát egyébként sem lehet elválasztani a megelőző, ill. a rákövetkező évtizedektől: a kor alapvető tendenciái, jellegzetességei megszakítás nélkül érvényesültek, a *tetrarchia* alatt bekövetkező változások pedig sok szempontból a most bemutatott évtizedek fejleményeiben gyökereztek.¹³²

Ami pedig Sisciát illeti, ott különösebb helyi sajátosságok nélkül érvényesült a korszakban a birodalmi propaganda.¹³³ A keleti verdéktől eltérően Pannoniában nem voltak olyan nagy múltra visszatekintő helyi hagyományok, amelyek érdemben befolyásolták volna a központi üzenetek megjelenítését. A mindezek ellenére mégis megfigyelhető jellegzetességek elsősorban a térség nagy létszámú katonaságához kötődtek, s elsősorban a katonaságot, a hadsereget megcélzó jelszavak, üzenetek gyakoriságában jelentkeztek. Ez persze nem véletlen, hiszen egyrészt igen nagy létszámú és mind a birodalom védelme, mind pedig a császárok hatalmának stabilizálása szempontjából fontos haderő állomásozott a térség provinciáiban,

¹²⁸ Minderről részletesen: Barna 2007: 88-100.

¹²⁹ Az istenalakok ilyen jellegű felhasználása, „aktualizálása” az ókorban egyáltalán nem volt szokatlan jelenség: elég példaként azokra a szobrokra utalni, amelyek isteneket, héroszokat jelenítettek meg az uralkodó arcvonásaival, vagy azokra a császárportrékra, melyek istenek/félistenek attribútumaival mutatják az uralkodót. Utóbbi jelenség az éremverésben is megfigyelhető, így pl. a vizsgált periódusban: RIC V/1 Gallienus (egyedül uralkodva) 89, 447, 596 és RIC V/2 Postumus 99, 137, 268.

¹³⁰ A sisciai verdében előállított éremtípusok kapcsán megfigyeltek tehát megfelelnek az Alföldy Géza által felrajzolt tendenciáknak (ld. Alföldy 1989).

¹³¹ Ill. tágabb értelemben az egész 3. sz.-ot.

¹³² Elég itt pl. a hadsereg vagy a közigazgatás átszervezésére gondolni.

¹³³ A feliratokon feltűnő archaikus formák és kultuszok csak részben, az általános, összbirodalmi tendenciáknak megfelelően csapódtak le a helyi éremtermelésben, az érempropagandából kibontakozó kép tehát még sablonosabb, még kevésbé egyéni, mint amit a feliratok nyújtanak számunkra. Vagyis a verettípusok vizsgálata során kapott eredmények a Mócsy András által megfogalmazottaknak (Mócsy 1975) sem mondanak ellent.

másrészt pedig az itt előállított pénz nagy része zsoldként közvetlenül a sereghez kerül, így az érempropagandával direkten meg lehetett szólítani ezt a célcsoportot.

A rövidítések jegyzéke:

RIC V/1	Webb 1927/reprint: 1972
RIC V/2	Webb 1933/reprint: 1972
RRC	Crawford 1974

Irodalom

- Alföldi András (1931): *Siscia. Vorarbeiten zu einem Corpus der in Siscia geprägten Römermünzen*. Heft I.: Die Prägungen des Gallienus. Budapest: Stádium Sajtóvállalat Rt.
- Alföldy Géza (1989): Die Krise des imperium Romanum und die Religion Roms. In: Géza, Alföldy (Hrsg.): *Die Krise des Römischen Reiches: Geschichte, Geschichtschreibung und Geschichtsbetrachtung*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 349-387.
- Balestrazzi, Elena Di Filippo (1997): Roma. In: Ackermann, Hans Christoph & Gisler, Jean-Robert et al. (ed.): *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC)*, VIII/1-2. Zürich & München: Artemis, 1048-1068.
- Barna Ferenc (2007): Ósi erények – új hangsúlyok a birodalmi pénzverésben Kr. u. 260-282 között. In: Gesztelyi Tamás & Varga Teréz (szerk.): *Római polgárok és uralkodók képi üzenetei*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 87-106.
- Bernhart, Max (1926): *Handbuch zur Münzkunde der Römischen Kaiserzeit*. Halle: Abteilung Verl. der Münzhandlung A. Riechmann & Co.
- Berrens, Stephan (2004): *Sonnenkult und Kaisertum von den Severern bis zu Constantin I. (193-337 n. Chr.)*. Historia Einzelschriften 185. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Bíró-Sey Katalin (2002): *Bevezetés a római pénzek gyűjtésébe: Császárkor*. Budapest: Magyar Éremgyűjtők Egyesülete.
- Canciani, Fulvio (1997): Zeus/Iuppiter. In: Ackermann, Hans Christoph & Gisler, Jean-Robert et al. (ed.): *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC)*, VIII/1-2. Zürich & München: Artemis, 421-461.
- Crawford, M.H. (1974): *Roman Republican Coinage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Croon, Johan H. (1981): Die Ideologie des Marskultus unter dem Prinzipat und ihre Vorgeschichte. In: Haase, Wolfgang (Hrsg.): *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*. II. 17. 1. Berlin & New York: Walter de Gruyter, 246-275.
- Ehling, Kay (2008): Das Münzwesen. In: Johne, Klaus-Peter (Hrsg.): *Die Zeit der Soldatenkaiser: Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhunderts n. Chr. (235-284)*. Berlin: Akademie Verlag, 843-860.

- Fears, J.R. (1981): The Cult of Jupiter and Roman Imperial Ideology. In: Haase, Wolfgang (Hrsg.): *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*. II. 17. 1. Berlin & New York: Walter de Gruyter, 3-141.
- Gerhardt, Theodor (2008): Forschung. In: Johne, Klaus-Peter (Hrsg.): *Die Zeit der Soldatenkaiser: Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhunderts n. Chr. (235-284)*. Berlin: Akademie Verlag, 125-157.
- Goltz, Andreas & Hartmann, Udo (2008): Valerianus und Gallienus. In: Johne, Klaus-Peter (Hrsg.): *Die Zeit der Soldatenkaiser: Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhunderts n. Chr. (235-284)*. Berlin: Akademie Verlag, 223-295.
- Göbl, Robert (1993): *Die Münzprägung des Kaisers Aurelianus (270/275)*. *Moneta Imperii Romani* 47. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Göbl, Robert (2000): *Die Münzprägung der Kaiser Valerianus I. / Gallienus / Saloninus (253/268), Regalianus (260) und Macrianus / Quietus (260/262)*. *Moneta Imperii Romani* 36, 43, 44. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Hartmann, Udo (2008): Claudius Gothicus und Aurelianus. In: Johne, Klaus-Peter (Hrsg.): *Die Zeit der Soldatenkaiser: Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhunderts n. Chr. (235-284)*. Berlin: Akademie Verlag, 297-323.
- Herklotz, Friederike (2008): Der Kaiserkult. In: Johne, Klaus-Peter (Hrsg.): *Die Zeit der Soldatenkaiser: Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhunderts n. Chr. (235-284)*. Berlin: Akademie Verlag, 937-948.
- Johne, Klaus-Peter (Hrsg.) (2008a): *Die Zeit der Soldatenkaiser: Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhunderts n. Chr. (235-284)*. Berlin: Akademie Verlag.
- Johne, Klaus-Peter (2008b): Das Kaisertum und die Herrscherwechsel. In: Johne, Klaus-Peter (Hrsg.): *Die Zeit der Soldatenkaiser: Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhunderts n. Chr. (235-284)*. Berlin: Akademie Verlag, 583-632.
- Johne, Klaus-Peter (2008c): Der „Senatskaiser“ Tacitus. In: Johne, Klaus-Peter (Hrsg.): *Die Zeit der Soldatenkaiser: Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhunderts n. Chr. (235-284)*. Berlin: Akademie Verlag, 379-393.
- Kent, John P.C., Overbeck, Bernhard & Stylow, Armin U. (1973): *Die römische Münze*. München: Hirmer Verlag.
- Körner, Christian (2002): *Philippus Arabs. Ein Soldatenkaiser in der Tradition des antoninisch-severischen Prinzipats*. Berlin & New York: Walter de Gruyter.
- Letta, Cesare (1988): Sol. In: Ackermann, Hans Christoph & Gisler, Jean-Robert et al. (ed.): *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC)*, IV/1-2. Zürich & München: Artemis, 592-625.
- Mirković, Miroslava (2007): *Moesia Superior: eine Provinz an der mittleren Donau. Zaberns Bildbände zur Archäologie, Sonderbände der ANTIKEN WELT*. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern.
- Mócsy András (1962): Pannonia. In: Ziegler, Konrat (Hrsg.): *Paulys real-encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, IX. Supplementband*. Stuttgart: Alfred Druckenmüller Verlag, 516-776.

- Mócsy András (1975): *Pannonia a késői császárkorban*. Apollo könyvtár 4. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Pohlsander, Hans A. (1986): The Religious Policy of Decius. In: Haase, Wolfgang (Hrsg.): *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*. II. 16. 3. Berlin & New York: Walter de Gruyter, 1826-1842.
- Redő, Ferenc (1973): *Numismatical Sources of the Illyr Soldier Emperors' Religious Policy*. DissArch II/2. Budapest.
- Schmidt-Dick, Franziska (2002): *Typenatlas der römischen Reichsprägung von Augustus bis Aemilianus. Erster Band: Weibliche Darstellungen*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Schmidt-Dick, Franziska (2011): *Typenatlas der römischen Reichsprägung von Augustus bis Aemilianus. Zweiter Band: Geographische und männliche Darstellungen*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Schuol, Monika (2008): Die paganen Religionen. In: Johnes, Klaus-Peter (Hrsg.): *Die Zeit der Soldatenkaiser: Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhunderts n. Chr. (235-284)*. Berlin: Akademie Verlag, 927-936.
- Simon, Erika (1984): Ares/Mars. In: Ackermann, Hans Christoph & Gisler, Jean-Robert et al. (ed.): *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC)*, II/1-2. Zürich & München: Artemis, 505-559.
- Tóth István (1991): *Istenek a Duna partján*. Comenius füzetek 3. Székesfehérvár: Comenius Tanulmányi Társaság.
- Tóth, István (2003): Sol Invictus Illyricus I.: Problematik des sogenannten donauländischen Reitergottes. In: Ádám, Szabó & Endre, Tóth (eds.): *Pannonica provincialia et archaeologia: studia sollemnia Eugenio Fitz octogenario dedicata*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 467-480.
- Webb, Percy H. (1927/reprint 1972): *The Roman Imperial Coinage*. Volume V/1. London: Spink and Son.
- Webb, Percy H. (1933/reprint 1972): *The Roman Imperial Coinage*. Volume V/2. London: Spink and Son.
- Wolters, Reinhard (2003): Die Geschwindigkeit der Zeit und die Gefahr der Bilder: Münzbilder und Münzpropaganda in der römischen Kaiserzeit. In: Weber, Gregor & Zimmermann, Martin (Hrsg.): *Propaganda – Selbstdarstellung – Repräsentation im römischen Kaiserreich des 1. Jhs. N. Chr.* Historia Einzelschriften 164. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 175-204.

Képmelléklet:

1. kép

2. kép

3. kép

4. kép

5. kép

6. kép

7. kép

8. kép

9. kép

10. kép

11. kép

12. kép

13. kép

14. kép

15. kép

16. kép

17. kép

18. kép

19. kép

20. kép

21. kép

22. kép

23. kép

24. kép

25. kép

26. kép

27. kép

28. kép

A képek jegyzéke

1. kép: Septimius Severus aureusa, Róma, RIC IV/1 Septimius Severus 167.

Forrás: http://www.wildwinds.com/coins/sear5/s6233.html#RIC_0167b,Aureus, 2012.08.14.

2. kép: Septimius Severus sestertiusa, Róma, RIC IV/1 Septimius Severus 754.

Forrás: <http://www.dirtyoldcoins.com/roman/id/sep/sep306.jpg>, 2012.08.14.

3. kép: triens, Kr. e. 280-276. RRC 14/3.

Forrás: http://www.britishmuseum.org/research/publications/online_research_catalogues/rrc/roman_republican_coins.aspx, 2012.08.16.

4. kép: denarius, Apollonia Mordiaebumban veretve C Claudius Marcellus és L Cornelius Lentulus Crus által, Kr. e. 49, RRC 445/2.

Forrás: http://www.britishmuseum.org/research/publications/online_research_catalogues/rrc/roman_republican_coins.aspx, 2012.08.16.

5. kép: Valerianus antoninianusa, Róma, RIC V/1 Valerianus 37.

Forrás: http://www.wildwinds.com/coins/ric/valerian_I/RIC_0037.jpg, 2012.04.01.

6. kép: Aurelianus antoninianusa, Serdica, RIC V/1 Aurelianus 268.

Forrás: <http://www.dirtyoldcoins.com/roman/id/aurelian/aur047.jpg>, 2012.07.09.

7. kép: Gallienus antoninianusa, Mediolanum, RIC V/1 Gallienus egyeduralkodóként 486.

Forrás: http://www.wildwinds.com/coins/ric/gallienus/RIC_0486.jpg, 2012.07.09.

8. kép: Gallienus antoninianusa, Róma, RIC V/1 Gallienus egyeduralkodóként 214.

Forrás: http://www.wildwinds.com/coins/ric/gallienus/RIC_0214.jpg, 2012.07.09.

- 9. kép:** Gallienus antoninianusa, keleti verde, RIC V/1 Gallienus egyeduralkodóként 608.
Forrás: <http://www.dirtyoldcoins.com/roman/id/galienus/galli157.jpg>, 2012.07.09.
- 10. kép:** Aurelianus antoninianusa, Siscia, RIC V/1 Aurelianus 225.
Forrás: <http://www.beastcoins.com/RomanImperial/V-I/Aurelian/Z2571.jpg>, 2012.04.01.
- 11. kép:** Probus antoninianusa, Siscia, RIC V/2 Probus 664 variánsa.
Forrás: http://www.beastcoins.com/RomanImperial/V-II/Probus/Siscia/Probus-RICV-644v-VI_XXI.jpg, 2012.04.01.
- 12. kép:** Tacitus antoninianusa, Ticinum, RIC Tacitus 134.
Forrás: http://www.wildwinds.com/coins/ric/tacitus/RIC_0134.jpg, 2012.07.10.
- 13. kép:** Tacitus antoninianusa, Serdica, RIC V/1 Tacitus 193.
Forrás: http://www.wildwinds.com/coins/ric/tacitus/RIC_0193_rdc.jpg, 2012.07.10.
- 14. kép:** Probus antoninianusa, Siscia, RIC V/2 Probus 701.
Forrás: <http://www.dirtyoldcoins.com/roman/id/probus/pro019.jpg>, 2012.04.01.
- 15. kép:** Carinus aureusa Caesarként, Siscia, RIC V/2 Carinus 188.
Forrás: http://www.wildwinds.com/coins/ric/carinus/RIC_0188.jpg, 2012.04.01.
- 16. kép:** Aurelianus aureusa, Siscia, RIC V/1 Aurelianus 182 variánsa.
Forrás: <http://www.dirtyoldcoins.com/roman/id/aurelian/aur015.jpg>, 2012.04.01.
- 17. kép:** Probus antoninianusa, Siscia, RIC V/2 Probus 810.
Forrás: <http://www.dirtyoldcoins.com/roman/id/probus/pro224.jpg>, 2012.04.01.
- 18. kép:** Gallienus antoninianusa, Róma, RIC V/1 Gallienus egyeduralkodóként 321.
Forrás: <http://www.dirtyoldcoins.com/roman/id/galienus/galli014.jpg>, 2012.07.10.
- 19. kép:** Probus antoninianusa, Lugdunum, RIC V/2 Probus 42.
Forrás: <http://www.dirtyoldcoins.com/roman/id/probus/pro259.jpg>, 2012.04.01.
- 20. kép:** Tacitus antoninianusa, Ticinum, RIC V/1 Tacitus 145.
Forrás: http://www.wildwinds.com/coins/ric/tacitus/RIC_0145.jpg, 2012.07.10.
- 21. kép:** Probus antoninianusa, Siscia, RIC V/2 Probus 818.
Forrás: http://www.wildwinds.com/coins/ric/probus/RIC_0818,P.jpg, 2012.04.02.
- 22. kép:** Probus antoninianusa, Siscia, RIC V/2 Probus 821.
Forrás: http://www.wildwinds.com/coins/ric/probus/RIC_0821.jpg, 2012.04.02.
- 23. kép:** Gallienus antoninianusa, Siscia, RIC V/1 Gallienus egyeduralkodóként 595.
Forrás: http://www.wildwinds.com/coins/ric/gallienus/RIC_0595.jpg, 2012.04.02.
- 24. kép:** Gallienus antoninianusa, keleti verde, RIC V/1 Gallienus egyeduralkodóként 673.
Forrás: <http://www.dirtyoldcoins.com/roman/id/galienus/galli075.jpg>, 2012.07.11.

25. kép: Probus antoninianusa, Ticinum, RIC V/2 Probus 375.

Forrás: <http://www.dirtyoldcoins.com/roman/id/probus/pro070.jpg>, 2012.04.02.

26. kép: Tacitus aureusa, Siscia, RIC V/1 Tacitus 174 variáns.

Forrás: <http://www.dirtyoldcoins.com/roman/id/tacitus/tacit051.jpg>, 2012.04.02.

27. kép: Aurelianus antoninianusa, Róma, RIC V/1 Aurelianus 63.

Forrás: <http://www.dirtyoldcoins.com/roman/id/aurelian/aur045.jpg>, 2012.04.02.

28. kép: Aurelianus antoninianusa, Siscia, RIC V1 Aurelianus 255.

Forrás: <http://www.dirtyoldcoins.com/roman/id/aurelian/aur022.jpg>, 2012.04.02.

29. kép: Aurelianus antoninianusa, Serdica, RIC V/1 284.

Forrás: <http://www.dirtyoldcoins.com/roman/id/aurelian/aur079.jpg>, 2012.04.02.

30. kép: Aurelianus antoninianusa, Serdica, RIC V/1 Aurelianus 313.

Forrás: <http://www.beastcoins.com/RomanImperial/V-I/Aurelian/Z6012.jpg>, 2012.07.11.

31. kép: Probus antoninianusa, Róma, RIC V/2 Probus 200.

Forrás: <http://www.dirtyoldcoins.com/roman/id/probus/pro096.jpg>, 2012.04.02.

32. kép: Probus antoninianusa, Róma, RIC V/2 Probus 204.

Forrás: <http://www.dirtyoldcoins.com/roman/id/probus/pro335.jpg>, 2012.04.02.